

ÖRTMECE (EUPHEMISM) KAVRAMI ÜZERİNE

On The Term Euphemism

Yrd. Doç. Dr. Kerim DEMİRCİ*

ÖZET

Dilin bireylerin psikolojisi ve toplumların sosyo-kültürel yapısıyla yakın ilişkisi vardır. Dillerdeki değişimi yansıtan örneklerden biri olan örtmeceler, kültürel özellikleri birbirinden ayrı toplumlardaki dil kullanımında karşılaşılan farklılıkların iyi bir göstergesidir. Yeryüzünde konuşulan birçok dilde, din/tanrı, yaşam/ölüm, para/politika, meslek/sosyal sınıflarla ilgili doğrudan konuşulması ayıp sayılan kimi hususlar üstü örtülü biçimde ifade edilmiştir. Dilsel bir tür olarak kabul edebileceğimiz örtmece, söylenirken utanılan bir durumu uygunsuz, patavatsız veya sert ifadelerin yerine daha uygun ve zararsız kelimelerle ifade etmektir. Bu yazıda örtmece kavramı, tanım, terim, konular, en yaygın yapım yolları, Türkçede ve İngilizcede kullanılan bazı örtmeceler, özellikle Psikanaliz kuramı ve toplumsal kontrol bağlamı içerisinde incelenmektedir. Kuramsal açıdan tabulardan kaynaklandığı iddia edilen örtmeceler aslında süper egonun kontrol edici/baskıcı doğasının dile yansımaları olarak algılanmalıdır. Çünkü, örtmeceler, toplumları ahlak, saygı, edep, uyum, korku, üzüntü, nezaket vb. açıdan yansıtan dilsel 'ayna'lardır.

Anahtar Kelimeler

Örtmece, tabu, Freud, söz edimleri, kötü adlandırma

ABSTRACT

Language change and word choices have a lot to do with psychological characteristics of individuals and with socio-cultural structures of societies. The phenomenon often called *euphemism* is a great example of how speech acts are controlled by social and psychological understandings in different societies around the world. Talking directly about some tabooed subjects such as religion/god, sex, death, excretion, bodily functions, money, race, politics, jobs, social classes etc. has often been/is avoided by a great number of speakers of various languages spoken around the globe. Essentially, euphemism means that an inoffensive expression or a word is used in place of a blunt, harsh, indecent one that is considered to be upsetting or embarrassing. In this article some of the most common topics subject to euphemisms, some forms of euphemisms and a number of Turkish and English euphemisms are examined within Freud's id-ego-super ego triangle. From the Freudian standpoint obviously the existence of euphemisms, mainly caused by taboos and social control, is the linguistic outcome of the controlling nature of the superego. Therefore, euphemisms are great linguistic mirrors reflecting societies from prudery, decency, conformity, fear, respect, grief and genteelism perspective. This study also includes the most common formations of euphemisms and change in euphemisms alongside their contents.

Key Words

Euphemism, taboo, Freud, speech acts, dysphemism

Giriş

Yaşayan dillerde, ortaya çıktığından bu yana anlamı hep aynı kalmış veya hiçbir anlam değişikliğine uğramamış bir kelime bulmak oldukça zor olsa gerektir. Dillerde her zaman var olan bu *anlamdan uzaklaşma* veya *yeni anlamlar yüklenme/yüklenme* durumu değişik inceleme alanlarını ve farklı kavramları doğurmuştur.

Toplum içerisinde dil kullanımına baktığımızda karşımızda dilbilim açısından ayırt edici olarak kabul ede-

ğimiz birçok tür vardır. Bunlar arasında en yaygınları *jargon*, *argo*, *küfür*, *dua* / *beddua*, *tabu* ve *örtmeceler* olarak gösterilebilir. Bu yazıda, kendine özgü dilsel özellikleri olan *örtmece* kavramı tanıtarak İngilizce ve Türkçede yaygın olarak kullanılan örtmece türlerinin anlamsal özellikleri ve oluşum biçimleri işlenecektir. Bu yapılırken hareket noktalarımızdan biri, Sigmund Freud'un insanın kişiliğini oluşturan öğeleri formüle ettiği kuramı olacaktır.¹

Bu incelemede örtmeceler genel

* Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

olarak süper ego-id ikilemi içerisinde anlatılırken sosyal psikolojik anlamlar taşıyan tabu, toplumsal kontrolün gerçekleşmesine yardımcı olan uyum, itaat, korku, saygı vs. gibi kavramlardan da söz edilecektir. Bazı örtmece türlerinde ise toplumsal kontrolün veya süper egonun doğrudan bir etkisinin görülmediği belirtilecektir. Yazıda, önce örtmecenin tanımı yapılacak sonra Türkçe ve İngilizcedeki yaygın örtmece türlerine örnekler verilecektir. Konu başlıklarına göre sınıflanan bu örnekler, örtmecelerin yapılış nedenleriyle birlikte anlatılmaya çalışılacaktır. Örtmecelerle ilgili önceden yazılmış olan yazılardaki içeriklere ek olarak bu yazıda Türkçedeki örtmecelerin yanında İngilizcede kullanılan örtmeceler de işlenmiştir. Yazının diğer bir özelliği ise örtmecelerin Freud'un üçlemesi bağlamında toplum, birey ve dil ilişkisi içinde anlatılmaya çalışılması ve dilsel bir tür sayılabilecek küfürle de bağlantılı olarak ele alınmasıdır. Öyleyse örtmecenin kelime ve terim anlamları bakımından ne ifade ettiğine bakmamız gerekir.

Örtmece nedir?

Batı dillerinde, Fr. *euphémisme*, Alm. *verhüllung/euphemismus*, İsp. *Eufemismo* İng. *euphemism* kelimeleriyle karşılanan örtmece kavramı Yunanca *εὐφημισμός* 'euphemismus' kelimesinden gelmektedir ve 'bir şey hakkında güzel söz söyleme, iyi, uğurlu söz söyleme' anlamı taşımaktadır (Aksan 1998: 98; Howard 1993: 100; Cuddon 1992: 313). Arapçada 'tevriye', 'taltif el-kelam' (Mutçalı 2001: 148), Türkçe sözlüklerde 'edeb-i kelim' veya 'örtmece' ifadeleri kullanılmaktadır.

Philip Howard'a göre, örtmece, uygunsuz, sert, patavatsız ifadelerin daha müphem, yumuşak ve dolambaçlı olanlarıyla değiştirilmesi olayıdır (Howard

1985: 101). Fromkin ve Rodman'ın tanımında örtmece, korku veren ve hoş olmayan konulardan kaçınmak için kullanılan veya tabu sayılan kelimelerin yerine kullanılan kelime veya kelime gruplarıdır (Fromkin and Rodman 1993: 304).

Örtmece, utandırıcı veya zor durumda bırakıcı olacağı düşünülen ifadelerin yerine kullanılan zararsız ifade diye adlandırılır (Abrams 1993: 60).

Bizde de Doğan Aksan 'euphemism' kavramını 'güzel adlandırma' olarak ifade eder. Güzel adlandırma², kimi varlıklardan, nesnelere söz edildiğinde doğacak korku, ürkme, iğrenme gibi duyguların, kötü izlenim ve çağrışımların önlenmesi amacına yönelik ve dillerde rastlanan bir değiştirme olayıdır (Aksan 1998: 98).

Tanımlar ne kadar farklı olursa olsun aralarındaki ortak nokta, örtmece normal şartlarda kötü olarak algılanan kelimelerin bir şekilde değiştirilip yeni ve farklı bir tarzda söylenmesinin söz konusu olmasıdır. Yani örtmece, *anlam değişmediği halde algılamayı değiştirmeye yönelik bir anlatım tarzıdır*. Buna bir tür üslup demek yanlış olmasa gerektir. Örtmece türlerinin çoğunda kelimeler üzerinde yapılan yapısal veya sessel değişiklikler algı merkezini daha yumuşak ifadelerle uyararak muhtemel tahribatı azaltılıp ifade edilecek durumun, kavramın, nesnenin veya olayın kabulünü kolaylaştırmaktadır.

Örtmece kavramını incelerken en sık karşılaştığımız kavramlardan biri, giriş bölümünde sözünü ettiğimiz, süper egonun bir biçimi olan *tabudur*. Tabu (*tapu* < *ta*: işaretlemek, *pu*: olağanüstü) kelimesi Kaptan Cook'un seyahatleri aracılığıyla uzak Asya'da konuşulan Polenez dillerinden batı dillerine [İngilizceye] (Abercrombie, Hill and Turner 2000: 356) oradan da bizim dilimize geçmiştir.

Bir Polonez dili olan Togo dilinde *tabu* en geniş anlamıyla bir yasaklamadır. Freud'a göre tabu, insanlığın yazılı olmayan en eski kuralı olarak yasaklamalarla ortaya çıkan, yasakların ihlali ile ceza sistemlerini doğuran, yaşağın çiğnenmesi sonucu ortaya çıkan kutsallığı ya da kirliliği anlatır (Freud 2002: 36; Güngör 2006: 69-70). Örneğın, belirli hareketlerin yapılması veya o hareketten bahsedilmesi, belirli nesnelere kullanılması veya onlardan bahsedilmesi veya dil yoluyla belirli kişilerin çağrışımının yapılması vs. tabudur. Bir hareketin yapılması tabu olunca ondan bahsedilmesi de doğal olarak tabu haline gelmektedir (O'Grady, Dobrovolsky and Aronoff 1997: 520-521; Fromkin and Rodman 1993: 303). Tabular ve örtmeceler bir madalyonun iki yüzü olarak görülmektedir. Tabuların varlığı insanları kaçınmaya zorladığından örtmece kelimeler ve ifadeler dilde kullanılmaya başlamaktadır. Bundan dolayı kötü olarak karşılanan durumlardan bahsetmek zorunda kaldığımızda onu en zararsız kelimelerle ifade yoluna gideriz. Buna bir tür sansürleme de denebilir (Hughes 1998: 12). Bu sansürleme işlemi toplumsal normlardan, sosyal kontrolden ve bir arada yaşama zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Her toplum bireylerini bir arada tutabilmek için belirli koşullar vardır. A. Inkeles insanların toplum içinde yaşayabilmeleri için gereken asgari koşulları dört başlık altında toplarken ikinci koşulu *ortak yaşamın gerektirdiği kurallar* olarak saptar (Güven 1999: 6). Toplumlar bu kuralların uygulanıp uygulanmadığını sosyal kontrol dizgeleriyle denetlerler. Toplumbilimcilere göre sosyal kontrol, toplumsal kurallara itaat etmek, değerlere bağlılık göstermek ve toplumun bireylerine baskı/zorlama yapmak yoluyla sağlanmaktadır. T. Parsons, sosyal kon-

trolü, bu tür yaptırımların uygulanması yoluyla sapkın davranışların önlenmesi ve toplumsal devamlılığın sağlanması süreci olarak tanımlar (Abercrombie, Hill and Turner 2000: 321). Bu toplumsal realiteye koşut olarak, bireyler arasındaki iletişimin en büyük öğelerinden biri olan dil de sosyal veya ruhsal baskıları göz önünde tutarak doğasının el verdiği ölçüde kendi bünyesinde çeşitli değişikliklere uğrar. Dolayısıyla, Türkçede³ *çöpçü* dediğimizde çöpçülük yapan şahısların aşağılanacağını varsayarak onlara *temizlik işçisi*, *sakat* yerine *özürlü* veya *engelli* dememiz; batılı kaynaklarda azgınlık ve korkunçluğuyla tanınmış Kara Deniz'in *Euxine Pontos* 'gemicilere iyi davranan, misafirperver deniz' olarak adlandırılması; İngilizcede çok kilolu insanlar için *fat* 'şişman' yerine *extra few pounds* 'fazladan birkaç kilosu olan' vs. demek bu tür değişikliklere birer örnektir.

Buraya kadar kısaca tanımlamaya çalıştığımız örtmeceler konuları bakımından farklılık gösterir. Önem ve yoğunluk dereceleri dilden dile farklılık gösterse de en yaygın konular din (tanrı), cinsellik, boşaltım, vücudun bazı organları, politika, para/sosyal statü, ırk, ölüm vs. konularıdır. Işıl Özyıldırım, Ullmann'ın (1981: 205) tasnifinden hareketle örtmeceleri tabu bağlantılı olarak, 1) korkuyla ilgili tabular, 2) üzüntüye sebep olan kavramlarla ilgili tabular ve 3) ayıp sayılan kavramlarla ilgili tabular olarak üç grupta inceler (Özyıldırım 1996: 16) fakat biz örtmeceleri, algılamayı daha belirginleştireceğini düşünerek konu başlıkları altında inceleyeceğiz. Türkçede veya başka dillerdeki örtmecelerin tümünü bir makaleye sığdırmak oldukça güçtür. Biz bu yazıda yalnız en çok kullanılan örtmece türleri ve en yay-

gın örtmece konularını açıklamaya çalışacağız.

Din bağlantılı örtmeceler

Örtmecelerin en yaygın türlerinden biri din bağlantılı olanlarıdır. Freud'un süper ego terimiyle ifade ettiği toplumsal uyarıcıların en önemlilerinden biri dindir. İnsanlar tarih boyunca kendilerinden daha büyük ve her şeyi kontrol eden doğaüstü varlıklara inanmışlardır. Özyıldırım'ın Ullmann'dan yaptığı alıntı (Özyıldırım 1996: 16) din-korku üzerine yoğunlaşmaktadır. Buna göre doğaüstü güçlerden ve inanışlardan kaynaklanan korkular bu grup içinde yer alır. Bu korkular çoğunlukla Tanrı, peygamber, şeytan, cin vb. gibi dini konularla veya boş inançlarla ilgilidir. Tabu sayılan ve korkulan bu konular doğal olarak insan-

larda bu kavramlara güzel adlar verme eğilimi yaratmakta ve bu da pek çok örtmece kelime ve terimin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Bize göre korku din bağlantılı örtmecelerin sebeplerinden biridir fakat korkunun farklı nedenleri vardır. İnsanları dinsel kelimeleri örtmeceli kullanıma iten korku sadece doğa üstü gücün kendisinden korkmak değil aynı zamanda o din mensuplarının örtmecesiz konuşan bireyleri topluluklarından dışlama korkusudur. Korkunun yanında dinin kendi öğretilerinden kaynaklanan, belli bir dinsel inanca sahip olup da öteki dinlere karşı olan düşmanlıklardan kaynaklanan, öfke, kızgınlık veya saldırı belirten örtmeceli kullanımlar da vardır.

Hristiyanlıkta ve Yahudilikte Tanrı'nın ismini boş yere anmak günah

Kelime	Zaman	Örtmece	
God (Tanrı)	1350'ler	gog	
	1598	'slid (God's eyelid-Tanrı'nın gözkapığı)	
	1599	'snails (God's nails-Tanrı'nın tırnakları)	
	1600	zounds (God's wounds-Tanrı'nın yaraları)	
	1602	sfoot (God's foot-Tanrı'nın ayağı)	
	1650'ler	gadzooks (God's hooks-Tanrı'nın kancası)	
	1743	gosh	
	1743	golly	
	1842	by George	
	1851	Doggone (God-damn- Allah'ın cezası)	
	1884	Great Scott	
	1900	Good grief	
	Jesus (Hz. İsa)	1528	Gis, Jis
		1848	Jiminy Crickets
		1857	Gee whillikins
		1895	Gee wiz
		1900	Jeez
		1905	Gee
		1920'ler	Jeepers
1934		Jeepers Creepers	
Christ (Hz. İsa)		1680	Criminy
		1839	Crickey
	1840'lar	Cripes	
	1897	Jiminy Christmas	
	1898	Christmas	
Lord (Tanrı)	1725	Lud	
	1765	Lawks!	
	1865	Lor-a-mussy! (Lord have mercy- Tanrım bana acı)	
Devil (Şeytan)	1690	Deuce	
Hell (Cehennem)	1839	Sam Hill (ABD)	
	1892	heck	
Damn(ed) (Lanet-li)	1837	darned	
	1876	durned	

sayılmaktadır. Birbirinin devamı olarak kabul edilen bu iki dine dinsel ve resmi merasimlerin dışında Tanrı'nın adının kullanılması *profan/kutsala saygısızlık* olarak algılanır. On emir diye bilinen dinsel kurallar tablosunun bir maddesi bu tür kullanımları yasaklamaktadır. Bu yasaklama sadece Tanrı'nın adıyla sınırlı kalmayıp zamanla *İsa, cehennem, şeytan ve lanet* gibi kavramlara da sirayet etmiştir (Fromkin and Rodman 1993: 303). Bu nedenle, dindar Yahudiler *YHVH* veya *JWH* (Yahova) diye adlandırdıkları tanrıların adlarını doğrudan kullanmazlar. Onun yerine 'master', 'sahip' anlamına gelen kelimeler veya Yahova sesiyle fonetik bağlantısı olmayan *Adonai* ve *Eloim* kelimelerini tercih etmişlerdir. Fransızların *Dieu* yerine *bleu* demesi de aynı türden bir yaklaşımdır (Howard 1985: 103; Hughes 1998: 12).

Geoffrey Hughes, (1998: 13-14) İngilizcede *Tanrı (God)*, *Jesus (Hz. İsa)*, *Christ (Hz. İsa)*, *Lord (Tanrı)*, *devil (şeytan)*, *hell (cehennem)* ve *damn(ed) (lanet, lanetli)* gibi kelimelerin bazı örtmeceli kullanımlarını tablodaki gibi sıralar.

Bu kullanımların hepsi tamamen geçmişe ait değildir. Bunların birçoğu bugün de kullanılmaktadır. Örneğin günümüz İngilizcesinde *God* ve *damn* kelimeleri *it* zamiriyle birleştirilip *God damn it!* 'Allah kahretsin!' cümlesi kurulabilir ve bunun örtmeceli biçimi *'doggone'* ile birlikte *'dagnabbit'* tir.

Aynı şekilde İslam dininde de Allah'ın adını dolaylı yollardan anma eğilimi vardır. Allah kelimesinin yerini alan oldukça fazla sayıda ifade mevcuttur. Allah kelimesi yerine 'Rahman', 'esirgeyici', 'Rahim', 'bağışlayıcı', 'Rauf', 'şefik', 'merhametli', 'Rab', 'Mevla', 'Hüda', 'Hak teala', 'Cenab-ı hak', 'inkarı mümkün olmayan varlık', 'büyük yaratıcı', 'Halik-i Lemyezel' vb. (Özyıldırım 1996: 16-17)

kelimeler veya sözcük öbekleri kullanılır. Aslında Tanrı'yı bu tür yollarla adlandırma her üç dine de mevcut olsa da İslam dininde Tanrı'nın adını İngilizcede olduğu gibi fonetik değişikliklere uğratmak çok kabul gören bir durum değildir. İslam dininde Allah demek yerine onun kendine ait sıfatlarıyla ima ve ifade etme yolu daha yaygındır. Örneğin *God* yerine *golly*, *golez*, *gosh*, gibi ifadeler yapılaş biçimi bakımından Türkçede kullandığımız örtmecelerden farklıdır.

Cinsellik ile ilgili örtmeceler

Cinsel ilişki, cinsel organlar ve bunlara bağlı doğal vücut aktiviteleriyle ilgili kelimeler birçok kültürde tabu kelimelerinin en büyük bir bölümünü oluşturur (Fromkin and Rodman 1993: 303). Bu durumu 'ayıp' kelimesine bağlamak mümkündür fakat ayıp kavramının psikolojik veya dinsel temelleri vardır. Tekrar Freud'un kuramına baktığımız zaman id denen güç için ayıp söz konusu değildir. Ayıp kavramı süper egonun ide karşı kullandığı dengeleme aracıdır. Cinsel ilişki toplumda açıkça yapılmaz ve toplumun diğer bireylerinden gizli olması gerekir. Cinsel organlar ve dolayısıyla dil boyutunda bunların açıkça ifade edilmesi de gizli olmalıdır. İngilizcede cinsel organlarının 'özel, şahsi, mahrem' anlamındaki *privates* sözcüğüyle ifade edilmesi bir örtmecedir. Fiziksel olarak vücutta örtülü olması gereken organlar dilde kullanılırken de örtülü olması gerekir. Türkçede erkeklik organı 'kamış, alet', er bezleri 'torba', memeler 'gögüs', kalça veya kık 'kaba et' kelimeleriyle de ifade edilmektedir. Howard'ın (1985: 106-107) J. N. Adams'a ait *The Latin Sexual Vocabulary [Latincedeki Cinsellik ile Alakalı Kelimeler]* kitabından aktardığına göre yetişkin Romalılar erkeklik organı için *alet*, *dal*, *hançer*, *kazık*, *kılıç*, *kuyruk*, *boğaz* veya *kurt [solucan]*

türü kurt] kelimelerini kullanmışlardır. Aynı şekilde Romalı dadıların küçük kız çocuklarına, avret yerleri için [muhtemelen iyi ve sevimli anlamında] *domuzcuk* demelerini öğrettikleri; yine Latince avret yerlerinin tüylerine *dereotu*, er bezlerine *müttefik*, *ikiz* veya *şahit* denildiği bilinmektedir. Türkçede 'sevişmek' kelimesiyle belki de en 'sevimli' hale getirilmiş olan cinsel ilişki olayı 'make love [aşk yapmak]', 'sleep with [biriyle yatmak/uyumak]' örtmecelerinin yanında Avustralya İngilizcesinde çok farklı benzetmelerle ifade edilmektedir:

dip the wick 'fitalı batırmak'

hide the ferret 'dağ gelincğini saklamak/gizlemek'

play cars and garages 'araba ve garaj oyunu oynamak'

hide the egg roll/sausage/salami

'sis/salam/yumurta rulosunu saklamak' vs. (Fromkin and Rodman 1993: 305).

Bazı diller bu kelimeleri doğrudan kullanmamak için veya bilimsel kullanım için başka dillerden kelimeler ödünçlemektedir. Tıp ilmi insan anatomisini ifade etmek için temel dil olarak Latinceyi kullanmaktadır. Bu nedenle birçok dünya dilinde insanlar kendi dilinde tabu saydıkları cinsellikle ilgili kelimeler yerine *penis*, *vajina*, *ereksiyon*, *frijidite* gibi bilimsel kelimeleri tercih etmektedir.

Toplum tarafından söylenmesi ayıp sayılan sözcükler ve sözcük öbekleri hem anadili öğreniminde hem de ikinci dil öğretiminde öğrenilecek/öğretilecek kelimeler listesinde yer almazlar. Bu tür kelimelerin ya bilimsel adları veya örtmece kullanımları öğretilir. Hiçbir 'yabancı dil' okulunun dili öğretirken öğrencilerine bu tür kelimeleri sınıf ortamında öğretmesi beklenmez. İnsanlar çoğunlukla cinsellikle ilgili küfürleri so-

kaktan, arkadaşlarından veya çevreden farklı yollarla öğrenir. Çocukların nasıl dünyaya geldikleri konusunda anne babalarına sordukları sorulara 'sizi leylek getirdi' türünden cevaplar verilmesi bu tür bir sansürün ürünüdür.

Boşaltım ile ilgili örtmeceler

Cinsel organların aynı zamanda boşaltım organları olduğu biyolojik bir gerçektir. Bundan dolayı boşaltım ve üreme konusu birçok toplumda tabu konusudur. Boşaltımla ilgili haller, mekanlar ve organların dilde doğrudan ifade edilmeleri birer tabudur. Örneğin, Türkçede 'tuvalet terimleri'ni incelediğimizde kaba olarak kabul edilen 'hela', veya 'kenef' kelimeleri yerine 'tuvalet', 'lavabo', 'WC', 'yüznumara', '00', 'ayakyolu', 'kabin', 'abdesthane', 'memişhane' gibi kelimelerin kullanıldığını görmekteyiz. Aynı şekilde, 'çiş' yerine 'küçük aptes', 'küçük su', 'idrâr'; 'kaka' yerine 'büyük aptes', 'dışkı', 'gaita'; 'meme' yerine 'göğüs'; 'kalça' veya 'kış' yerine 'kaba et', 'basen' kullanılması da yaygın örtmecelerdir (Özyıldırım 1996: 19). Üreme organlarıyla bağlantılı olmasa da bir tür istenmeyen boşaltım biçimi olan 'kusmak' için de örtmeceye başvurularak bunun yerine 'istifra etmek', 'çıkarmak', 'rahatlamak' gibi kelimeler kullanılmaktadır.

Aşağıdaki söz öbekleri Avustralya İngilizcesinde 'küçük abdestini yapmak' için kullanılan örtmecelerden bazılarıdır (Fromkin and Rodman 1993: 305):

drain the dragon 'ejderin suyunu almak'

syphon the python 'pitonun sifonunu çekmek'

water the horse 'atı suya çekmek'

squeeze the lemon 'limonu sıkmak'

Cinsellikle veya boşaltımla ilgili kelime ve kavramların asıllarını bir toplumda kullanmak bireylerin 'yüzlerinin kızarması'na neden olabilmektedir. Top-

lum içerisinde kullanılıncaya yüz kızartan bu kelimeler kişiye kendisinin bir toplumun parçası olduğunu anımsatır. Topluluk içerisinde normlardan sapan bireylerin kendi topluluklarından izole edilme riskleri vardır. Birçok konuda olduğu gibi boşaltımla ilgili ifadelerin kullanımında da topluma uyum vardır; çünkü 'uyuma [uyum], toplumda bireysel varlığın sürdürülebilmesi için en uygun yöntem olarak süregelmiştir' (Tolan, İsen ve Batmaz 1991: 110). Dolayısıyla, bu yazıda bile Türkçede kullanılan 'kaka', 'çiş', 'torba', 'dışkı', 'boşaltma', 'pipi', 'kamuş', 'popo', 'kültür', 'haya' vs. gibi kelimelerin asıllarını örtmece yoluyla vermek durumunda olmamız 'örtme' işinin güçlülüğünün bir göstergesidir.

Diğer örtmece konuları

Özyıldırım'ın birçoğunu 'üzüntüye sebep olan kavramlarla ilgili tabular' başlığı altında ele aldığı diğer örtmeceler ölümle, hastalıklarla, fiziksel veya zihinsel bozukluklarla, toplumsal sınıflarla, ırklarla, parayla, politikayla vs. ilgili olanlardır.

Özellikle ölüm ve hastalıklar, ürküntü ve üzüntü veren durumlar olduğundan insanlar bunlarla ilgili kelimeleleri doğrudan kullanmamaya itina gösterirler. Örneğin hastalanmak yerine 'rahatsız olmak', 'kendini iyi hissetmemek', 'kendini biraz kötü hissetmek' eylem öbekleri kullanılır. İngilizcede hastahane anlamındaki 'hospital' kelimesi 'to host' yani 'ev sahipliği yapmak, misafir etmek' kelimesiyle aynı kökten gelmektedir (Online Etymology Dictionary⁴). Diğer bir ifadeyle, hospital, hastaların bulunduğu yer demekten ziyade misafirlige gidilmiş bir yer olarak algılanarak hasta olan kişilere psikolojik bir rahatlama sağlama maksadıyla kullanılmış imajı verir. Oysa bu mekanlar için 'sick house', veya 'ill house' yani 'hasta evi'

türünden ifadeler kullanılabilirdi. Mesela, Almanca, İngilizce gibi davranmayıp hastahane için *krankenhaus* < *krank-en* 'hasta-lar', *haus* 'ev, hane' demıştır. Benzer bir şekilde hastalık adlarında da örtmece yoluna başvurulmuştur. Türkçede verem için 'ince hastalık' denmesi bunların belki de en bilinenidir. Özyıldırım, Anadolu'nun bazı yörelerinde 'çıban' için 'incitme beni', 'çiçek', 'yumurcak'; 'kan çıbanı' için 'kara mübarek', 'kara kabarcık'; 'humma' yerine 'gelincik' denildiğini nakletmektedir. Çağımızın tedavisi zor hastalıklarından biri olan kanser için bilhassa 'amansız hastalık' tabiri kullanılır. Bu kullanımda kansere yakalanmış kişi için duyulan sempati ve üzüntü gizlidir. Aynı zamanda bazı insanlar arasında kötü durumlar/olaylar anıldığında onların gerçekleşebilecekleri inancı hakimdir. Adını doğrudan anmama yoluyla kötü durumun kendi başlarına gelmesini önleme arzusu vardır. 'Adıyla ve varlığıyla bizden uzak olsun' psikolojisiyle insanlar istenmeyen şeyleri mümkün olan en uzak ifadelerle geçiştirme yoluna giderler.

Ölüm için birçok dil daha yumuşak ifadelerle başvurmuşlardır. Bunun en yaygın örneklerinden biri 'ölmek' yerine 'vefat etmek' ifadesinin kullanımıdır. İngilizcede de 'die' yerine 'pass away' bu mantıkla kullanılır. Türkçe ölmek ifadeleri bakımından gayet zengindir. Kullanılan örtmecelerin çoğu ölümün korkulacak bir şey olmadığı kanısını vermeye yöneliktir. Dil, üzüntü veren ölüm olayını en güzel kelimeler aracılığıyla kabullenmeye yardımcı olur. Örneğin, 'beka alemine göçmek', 'ebedi istirahatgâhına uğurlanmak', 'hakkın rahmetine kavuşmak', 'rahmet-i rahmana vasıl olmak' vs. gibi ifadeler ölen kişinin ölünce kötü bir yere gitmediğini göstermeye yönelik kullanımlardır. Bunun yanında, 'vadesi

bitmek', 'vakti gelmek', 'son nefesini vermek' bir doğallığı gösterirken 'duvağına doymamak', 'ömrü vefa etmemek' 'kurban gitmek' vs. gibi kullanımlarla geride kalanların acıma duyguları harekete geçirilir. Burada şunu belirtmek gerekir ki öteki yaygın örtmece türlerinde gözlemediği kadar, ölüm, hastalıklar ve bazı üzüntü veren durumları gösteren örtmecelerde süper egonun veya sosyal kontrolün doğrudan bir etkisi görülmemektedir. Örneğin, Türkçede 'çiban' için 'çiçek' sözcüğünü kullanmak ile, aşağıda bahsedileceği üzere, 'çingene' için 'roman' demek arasında toplumsallık bakımından bir farklılık gözlenir. Bu kullanımların farkını şöyle de düşünebiliriz, 'çiçek' yerine 'çiban' sözcüğünü kullanan kişi bireysel üzüntüye neden olurken, 'roman' yerine 'çingene' sözcüğünü kullanan kişi toplumsal bir rahatsızlığa neden olabilir. Dolayısıyla bu kullanımlardan biri toplumsal dilbilimin uğraş alanına girerken diğeri psikolojik dilbilimin ilgi alanına daha yakındır.

Topluluklarla veya ırklarla ilgili olanları da vurgulamak gerekir. Bilindiği gibi tarih boyunca bazı milletlerle ilgili aşağılamalar olagelmıştır. 1915 yılında İngiltere'de İngiliz bir vatandaşın polisteki savunması sırasında suçladığı kişi için 'O adam bana Alman ve buna benzer birçok iğrenç isimle hitap etti' dediği kaydedilmiştir (Hughes 1998: 126). Komşu ulusların yanı sıra toplumlarda kendi içlerinde yaşayan bazı azınlıklar veya farklı soylardan gelen etnik unsurlar için örtmece kelimeler kullanılmaktadır. Zamanla kötü anlam kazanan ırk adları daha ılımlı olanlarıyla değiştirilir. Yukarıda belirtildiği gibi ülkemizde bunun en yaygın örneği olarak 'çingene' yerine 'roman' ifadesinin kullanılması gösterilebilir. Bunun gibi, 'Musevi' kelimesi 'Yahudi' kelimesinden daha ılımlı

dır. İngilizcede Afrika kökenli insanlar için 'black- siyah' kelimesi yerine 'darky-siyahi' > 'coloured-renkli' > 'negro-zenci, kara' > 'Afro-American-Afrika kökenli Amerikan' > 'non-white-beyaz olmayan' denilmesi hem ırklarla ilgili örtmeceleri hem de örtmecelerdeki değişimi gösterir. Bu tür kullanımlar politik olarak kullanılmaları daha uygun (politically correct) kullanımlardır.

Politik dilde geri kalmış ülkeler için 'az gelişmiş, gelişmekte olan, üçüncü dünya ülkeleri' demek; iktisadi bakımdan 'fakir' kelimesi için 'alım gücü zayıf'; fiziksel kusurlu kişileri psikolojik açıdan rencide etmemek amacıyla 'sakat' için 'özürlü', 'engelli', 'handikap' kelimelelerinin ve bu bağlamda 'kör' için 'görme engelli', 'sağır' için 'işitme engelli' vs. demek farklı örtmece örnekleridir.

Ronald Wardhaugh (1995: 237) yukarıda anlatılan örtmece türlerinin dışında iki dillilikten ve tabu kelimelerden kaynaklanan örtmeceli kullanımlardan söz etmektedir. Örneğin kendi anadilindeki bir kelime fonetik olarak başka bir dilde ayıp sayılan bir kelimeye benzeyebilir. Dolayısıyla bazı kişiler için bu tür kelimeleri ikidilli bir toplumda kullanmak oldukça zor olabilir. M. R. Haas'tan (1951) aktardığına göre ABD'nin Oklahoma eyaletinin yerlilerinden Creek Kızılderilileri arasında kendi dillerinde *toprak* anlamına gelen *fakki* kelimesinin kullanımından kaçınılması, İngilizce öğrenen Taylandlı öğrencilerin kendi dillerinde *kın*, *kılıf* anlamına gelen *fag* kelimesini kullanmaktan kaçınmaları buna örnektir. Bunun nedeni bu kelimelerin İngilizce *fuck* '[argo] cinsel ilişki' sözcüğünü çağrıştırmasıdır. Benzer bir durumu İngilizce öğrenen Türk öğrenciler Türkcedeki çağrıştırdıkları anlamlardan dolayı *altı* anlamındaki *six*, *hasta* anlamındaki *sick*, *araştırma* anlamındaki

seek, *kitap* anlamındaki *book* ve benzeri birçok kelimenin telaffuzunda yaşayabilir. Örneğin, bu satırların yazarı olarak Türk arkadaşlarımın da bulunduğu bir ortamda dilimizi bilmeyen yabancı arkadaşlarıma *Bugün hastayım* demek durumunda kalınca *I am sick today* yerine aynı anlamı veren fakat Türkçede 'kötü' anlam çağrıştırmayan *I am ill today* demeyi tercih ederim.

Bütün bunların dışında daha ziyade akrabalık belirten bazı kelimeleri bir başka kelimeyle ifade etme eğilimi de vardır. *baba* yerine *peder*, *anne* yerine *valide*, *kardeş* yerine *birader*, *eşim* yerine *bizim hatun/bizimki*, *kocam* yerine *bizim herif* vs. Bu kelimelerin bazılarının yabancı bir dilden (Farsça) alındığı görülür. Kültürel ve psikolojik anlamda bir kaçma, kaçınma, mahremiyet vb. durumlar ifade eden bu tür kullanımlar, daha derince araştırılması gereken bir örtmece türüdür.

Kötü adlandırma

Dilde iyi adlandırmanın tezadı olarak bir de kötü adlandırma vardır. Bunlar 'dysphemism (disfemizm)' ve cacophemism (kakofemizm)'dir. Yunanca 'dys' δυς: hiç/kötü ve 'pheme' φήμη: konuşma ve 'cacophemism' 'cacos' κακός: kötü ve 'pheme' φήμη: konuşma kelimelerinden gelmektedirler. Disfemizm, kasti olarak kötü adlandırma olabileceği gibi alaycı yanı da olabilir. Kakofemizmde ise genellikle saldırgan bir özellik vardır. İyi adlandırmayı örtmece kabul ettiğimizde kötü adlandırmayı da örtmece kabul etmek gerekir. Birinde adlandırmanın yönü 'pozitif, müspet, iyi' iken ötekinde 'negatif, menfi, kötü'dür. Kötü adlandırma durumunda bir anlamda örtmece ve küfür ilgisi de ortaya çıkar. Bir tür aşışılama, küçük düşürme ve sözlü saldırı diyebileceğimiz bu tarz örtmeceler dini inanışlar ve onların taraftarları ile de

bağlantılı olabilir. Bu noktada küfür kelimesinden bahsetmek yararlı olacaktır. İngilizcede *swearing* kelimesiyle ifade edilen küfürün Arapçada 'örtme ve gizleme' anlamına da gelmesi (Devellioğlu 1984: 636) ilgi çekicidir. Örtme anlamındaki söz 'küfretmek' fiili şeklinde 'kötü söz söyleme' anlamına gelmiştir. Bilindiği gibi dinler arasında kendi inancını paylaşmayan taraf *kafir* (*infidel*) olarak adlandırılır. Tarih boyunca kendi dininden olmayan kişilerle fiziksel veya sözlü savaşlar olagelmiştir. Bu nedenle kendi dininden olmayan 'kafir'lere dolaylı olarak 'küfretme' yollarından biri de örtmece kullanımlardır. Hughes'in ifadelere göre (1998: 88-93) özellikle Reform hareketinden önce Hristiyanlar arasında diğer dinlere karşı şovenist bir yaklaşım mevcuttu. Bazı insanlar kendilerince gerçek din olan Hristiyanlık dışındaki dinlere inananları *heathen* (vahşi, putperest), *payen* (pagan), *infidel* (kafir) olarak nitelemişlerdir. Billhassa *Saracen* (Arap) ve *Mohammedan* (Muhammed'e inanan, Müslüman) kelimeleri *zenofobik* (yabancı düşmanlığı) tarzda kullanılmıştır. 1475 yılına ait *The Romance of Partenay* adlı bir oyunda oyun kahramanı 'Ben Mahound'a (Hz. Muhammed) inanan bir Araptan daha mı değersizim!' diye bağırılmaktadır. Mahounde⁵ örtmecesi şiihlere de girmiştir. Müslümanlık düşmanlığı Hz. Muhammed'in adı üzerinde birçok oyunlar meydana getirmiştir. Ses bakımından Muhammed kelimesini çağrıştıran, anlamca da düşmanlığı ifade edebilen kelimeler Muhammed sözcüğünün yerine kullanılmıştır. Ortaçağda kullanılan Mahounde 'şeytan', 'sahte tanrı', 'sahte peygamber', 'canavar' anlamındadır ve fonetik olarak Hz. Muhammed'i çağrıştıran Müslümanlara hakaret etmek için kullanılan bir karakterdir. Mahound kelimesinin dışında ve muhteme-

len bu kelimenin türediği ve onunla aynı anlamı taşıyan *maumet* ve *maumetrie* kelimelerinin kullanımı da 1205'lere kadar gider.

"Then the dogges that byleved on Mahounde

The Crysten people kyllled on the grounde"

Sonra Muhammed'e inanan köpekler

Hristiyan halkı yeryüzünde öldürdüler

Buna karşılık Türkçede halk dilindeki *gâvur*⁶ kelimesinin *kâfir* sözcüğünü telaffuz etmekten kaçınmanın bir sonucu olarak ortaya çıktığı düşünülebilir.

Kötü adlandırmanın başka türleri ve boyutları da vardır. Güngör'ün (Güngör 2006: 88-89) belirttiğine göre dünyanın birçok ülkesinde çocuklara kötü adlar verilmektedir. Bunun sebebi iyi adların kötü ruhların ilgisini çekeceği inancıdır. Kötü ad almış çocuklar şeytandan ve kötü ruhlardan adları sayesinde korunacaklardır. Tehlike kaybolana kadarki yaşlarda Yaramaz, Domuz gibi isimler kullanılmaktadır.

Öte yandan, tabulardan dolayı insan, hayvan, hastalık vs. adları kötü adlandırılabilir: kötü hastalık: kanser/verem, adı belirsiz: verem, kirli paçavra: kolera, piç: şeytan tırnağı, tersi bozuk: ishal, sözüm ona: domuz, kara dul: örümcek, ölükuşu: akrep vs.

Bilhassa hastalıkların hem iyi hem de kötü adlandırmaya uğramalarının psikolojik boyutları olması gerekir. Hastalığa yakalananları rahatlatmak ve onlara moral vermek için iyi adlandırma yapılırken, hastalığa duyulan nefret onu hedef alarak ona en kötü adı vermeyi doğurmuş olabilir. Güngör Türkçedeki kötü adlandırmaları şamanist tarihimize bağlamaktadır ancak şamanist tutum da bir psikolojik altyapı ile izah edilmelidir.

Örtmecelerin oluşum biçimleri

Örtmeceler çok farklı yollarla yapılırlar. Dolayısıyla örtmeceleri bir tek kalıp içerisinde incelemek mümkün değildir. B. Warren 1992'de örtmecelerin en yaygın oluşum biçimlerini tasnif etmiştir. Onun tasnifine kısaca göz atıp en belirgin oluşum yollarına birkaç örnek vereceğiz. Warren oluşum yolları bakımından örtmeceleri aşağıdaki şekliyle iki grupta toplamıştır (Linfoot-Ham 2005: 261):

1. Şekle dayanan örtmeceler

- A. Kelime yapımı yolu
1. Birleştirmeler,
2. Türetme
3. Akronim
4. Yansıma sesler

B. Ses değişiklikleri

1. Ters argo
2. Kafiyeli argo
3. Sesbirimsel değiştirme
4. Kısaltma
5. Silme

C. Ödünçlemeler

2. Anlama dayanan örtmeceler

- A. Ayrıntıyı öne çıkarma
- B. İma etme
- C. Benzetme
- D. Metonim (kinaye)
- E. Zıt anlam
- F. Olduğundan küçük gösterme
- G. Abartma
- H. Özel adlar verme
- I. Coğrafi sıfatlar verme

Anlama dayalı bazı örnekler:

Allah için 'Alemlerin Rabbi, Rahman, Rahim, Kerim, Şafi, Gafur', M. K. Atatürk için 'Büyük Kurtarıcı, Gazi' veya Afrika kökenli Amerikalı vatandaşlara 'darky-siyahi', 'coloured-renkli', 'negro-zenci/kara', 'Afro-American-Afrika kökenli Amerikan', 'non-white-beyaz olmayan' vs.

kolay kadınlar için *loose* 'gevşek', bekarlar için *unattached* 'bağlı olmayan' göğüsler için *melons* 'kavunlar' vs.

hide the ferret 'dağ gelincğini saklamak/gizlemek'

play cars and garages 'araba ve garaj oyunu oynamak'

Küçük abdest yapmak için *squeeze the lemon* 'limonu sıkmak', *drain the dragon* 'ejderin suyunu çekmek' *syphon*

the python ‘pitonun sifonunu çekmek’ vs. gibi kullanımlarda ‘işemek’ kelimesi yerine benzetme yoluyla ‘sifon çekmek’, ‘sıkmak’, ‘suyunu çekmek’ gibi fiiller kullanılırken penis için ‘limon’, ‘ejder’, ‘piton’ gibi isimler kullanılmıştır.

Şekle dayalı bazı örnekler:

Muhammed için Mahound, mawmet
ve *mawmetrie*,

God kelimesi için *gosh, golly, gad, cod, gog* vs.,

Jesus için *Jeez, Gis, Jis, Gee, Jee-pers, Gee wiz*,

Damn için *darn, durn, fart (yellenmek)* için *tart, hell (cehennem)* için *heck* vb.

God damn it için *dagnabbit* veya *doggone*.(göçüşme)

‘işemek’ için *drain the dragon*, veya *syphon the python* (kafiye)

Mizah dergilerinde toplum tarafından ‘ayıp, küfür’ sayılan fakat güldürünün önemli unsurlarından olan bazı kelimelerin kasti olarak ses veya şekil değişikliklerine uğratarak kullanılmaları da bir örtmece yapma yöntemidir. Bu eksiltili sözler telaffuz edildiğinde ses kaybının az olmasından dolayı kelimenin aslı ortaya çıkar. Buraya almadığımız bu örnekler günümüzde neşredilen *Penguen, Leman, Fermuar, LManyak* vb. Türk mizah dergilerinde bu tür örtmecelelere sıkça rastlanır. Bu tür kelimelere konuşma dilinde çoğunlukla *sin’li kaf’lı* kelimeler (İngilizce *f (ef) words*) denmektedir.

Ödünçlemeye dayalı bazı örnekler:

Yukarıda da belirttiğimiz gibi baba

‘peder’, anne ‘valide’, kardeş ‘birader’, erkek üreme organı ‘penis’, kadın üreme organı ‘vajina’ vs. Kullanmak ödünç kelimelerle örtmece yapma örnekleridir.

Örtmeceler ve değişim

Değişim her bilim dalı için anahtar bir kelime durumundadır. Örtmece kavramının değişimin dışında kalması beklenemez. Örtmeceler çağdan çağa, toplumdaki topluma değişiklik gösterir. Howard’ın deyişiyle, her örtmece zamanla örtmece olma özelliğini kaybeder ve gerçek anlam ortaya çıkar. Bu bir kaybetme oyunudur ama biz devamlı bu oyunu oynarız. Örtmece zamanla örtmece olmaktan çıkar ve biçim değiştirir (Howard 1985: 100-101). Çok genel bir bakışla örtmecelerde değişimin iki yönlü olduğu gözlenir. Birincisi, çağdan çağa değişimdir. Bu durumda toplumun kendi içindeki değişim süreci örtmecelerdeki değişime neden olur. İkincisinde ise örtmecelerin toplumlara göre değişiklik göstermesidir. Aşağıda göreceğimiz örnekler aynı toplum içerisinde bir kavramın zamanla uğradığı değişimi göstermektedir.

Bu örnekler gösteriyor ki örtmece kelimeler zamanla örttükları asıl kelimenin kabalığını tekrar üstlenmeye başlarlar ve yeni bir örtme işlemine ihtiyaç duyarlar. Bunun gibi Türkçede ‘sakat’ kelimesi yerine örtmeceli kullanım olan ‘özürlü’ kelimesi zamanla sakat kelimesinden daha aşağılayıcı kullanım kazanmıştır. Bunun yerine yeni bir örtmece olan ‘engelli’ kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Belli ki, zamanla kötüleşme

Asıl ifade :	Değişen örtmeceler
poor/backward :	1 underdeveloped > 2 developing > 3 Third World
fakir/geri kalmış:	1 az gelişmiş > 2 gelişmekte olan > 3 Üçüncü Dünya
black:	1 darky > 2 coloured > 3 negro > 4 Afro-American > 5 non-white
siyah:	1 siyahı > 2 renkli > 3 zenci/kara > 4 Afrika kökenli Amerikan > 5 beyaz olmayan
second-hand:	1 used > 2 pre-owned
ikinci el:	1 kullanılmış > 2 önceden bir sahibi olmuş olan (Howard 1985: 101).

olayı, yeni örtmeceler bulma kısır döngüsünü devamlı tetikleyecektir. Çok kaba ifadeyle örtmeceler zamanla 'demode' olurlar. Örtmecelerde değişim sürekliliği olmasaydı belki de bugün her kavramın yalnız bir örtülü kullanımı olurdu.

Bir toplumda konuşulması, yapılması veya söylenilmesi ayıp veya kaba sayılan bir durum öteki bir toplumda ayıp sayılmayabilir. Yapısalcı antropolojinin önemli figürlerinden Bronislaw Malinowsky'ye göre Trobriand Adaları'nda yaşayan insanlar arasında yirminci yüzyılın ilk yarısında cinsellikle ilgili hareketler ve kelimeler utanç sebebi olarak kabul edilmezken aynı toplumun insanları tehlikeli bir şekilde yemek yeme konusunda 'örtmeceli' davranmaktaydılar; bundan dolayı bu şekilde yeme işini gizlice yaparlardı ve bu hareketi toplum içerisinde ima yoluyla, dolaylı olarak anlatırlardı (Howard 1985: 101). Oysa seks ile alakalı kelimelerin veya hareketlerin toplum içerisinde alenen ifade edilmesini ayıp sayan ve bu konuyla ilgili 'örtmeceli' kullanımları sergileyen toplumların sayısı bunun aksini yapan toplumların sayısıyla mukayese edilmeyecek kadar çoktur.

Bunların dışında zamanla örtmeceye başvuru kavramlar da değişebilir. Philip Howard'a göre (1985: 112, 118) insanlar ilk başlarda Tanrı kavramını örtmeceli bir biçimde kullanmaya başlamışlarken bunun yerini seks, para, ırk, sınıf ve ölüm gibi kavramlar almaya başlamıştır. Doğal olarak çağdaş dünyanın önemseydiği kavramlar bizden önceki zamanların önemseydiği kavramlardan farklıdır. En azından her çağın üzerinde yoğunlaştığı kavram birbirinden farklı olabilir.

Sonuç

Her toplum, bireylerin nasıl davranması gerektiğine ilişkin çeşitli değer-

ler ve normlar üretir. Ayrıca bu normlar, çeşitli zorlayıcı öğelerle desteklenerek bireylerin onlara uymasına çalışılır. Dolayısıyla, bireyin 'uyum'unun belirlenmesinde her şeyden önce bir değer yargıları sistemi rol oynamaktadır. Toplum, ne tür bir davranışın uygun sayılabileceğini, 'iyi' ya da 'kötü' diye niteleneceğini bu değer yargılarıyla tespit eder (Tolgan, İsen ve Batmaz 1991: 109). Bu doğrultuda, Türkçe ve İngilizce örneklerde görüldüğü gibi dildeki bir çeşit sansürleme yöntemi olan örtmeceler de genel anlamda toplumsal kontrolün bir sonucu olarak karşımıza çıkarlar. Toplumsal değerlere bağlılık, itaat veya zorlama yoluyla kendini hissettiren toplumsal kontrolün özellikle L. Bloomfield, J. L. Austin ve J. R. Searle tarafından bir 'hareket' olarak adlandırılan dil yoluyla da kendini hissettirmesi gayet doğaldır. Bilinçli bireyler gelişigüzel kullanacakları herhangi bir kötü sözcüğün öteki bireyler üzerinde oluşturacağı olumsuz etkiyi düşünerek dilde mevcut olan her sözcüğü her yerde kullanmazlar. Dolayısıyla toplumsal değerleri tam olarak kavrayamayan çocuklar ve akli dengesi bozuk olan bireylerin örtmeceli konuşmaları beklenmez. Bu tür bireylerin kaba, kırıcı ve kuralsız konuşmaları toplum tarafından 'mazur' görülebilir. Genel olarak kabul görmüş 'iyi'leri ve 'kötü'leri, 'doğru'ları ve 'yanlış'ları birbirinden ayırabilen bireyler toplumda yaptıkları her hareketi bilinçli olarak yapmak, kullandıkları her sözcüğü bilinçli olarak kullanmak durumundadırlar. Amerika'da siyahi bir vatandaşa 'negro' demenin ırksal bir rahatsızlık yaratabileceği ve toplumsal barışı zedeleyeceği düşünülür. Bunun gibi, Tanrı'nın adını boş yere anan dindar bir birey önce günah işlediği korkusuna kapılıp sonra da kendisini mensup olduğu dine karşı çıkan biri olarak algılayarak,

o dinsel topluluktan dışlanma korkusu yaşayabilir. Bu ve buna benzer durumlar, toplumsallığın korku boyutunu ortaya koyarak dil kullanımı dahil her hareketin önceden belirlenmiş kurallar içerisinde yapılması gerektiğini gösterir. Nitekim Stanley Schachter, toplumsallığın nedenlerini açıklarken 'korku duygusu yüksek insanlar, korku duygusu düşük olanlardan daha toplumsaldır' der (Freedman, Sears and Carlsmith 1998: 71). Bu, Freud'un süper ego terimine paralel bir ifadedir. Bu bakımdan genel anlamda diller, özel anlamda örtmeceler, toplumun sosyal ve psikolojik yapısına ayna tutmaktadırlar. Toplumların ahlaki yapıları, dinsel inanışları veya yaşamı algılama biçimleri bir dereceye kadar örtmeceler yardımıyla anlaşılabilir. Dillerde öteden beri var olan örtmeceleri anlamamızın en iyi yollarından biri bizce Freud'un id-ego-süper ego üçlüsünü toplumsal ve bireysel bazda doğru bir biçimde anlamaktır. Her bir örtmeceyi (ör. hastalık adları ölüm) aynı açıklıkla açıklamasa da bu kuram örtmeceleri anlamamıza yarayan iyi bir araçtır. Dili kontrollü kullanmamıza neden olan korkular, üzüntüler, saygı, baskılar, inanışlar, ahlak vs. gibi bireysel ve toplumsal olaylar Türkçede çağdaş dilbilimi merkeze alarak etnolojik, sosyolojik ve psikolojik bağlamda daha ayrıntılı incelenmeyi beklemektedir.

NOTLAR

1 Bu kuramı kısaca hatırlayacak olursak Freud, 1923 yılında yazdığı *The Ego and the Id [Ego ve Id]* adlı makalesinde yapısal model diye adlandırılan açıklamasında insan zihnini üç bileşene ayırmaktadır: *id*, içgüdüsel dürtülerin merkezi; *süper ego*, içselleştirilmiş sosyal ve ebeveynle ilgili uyarılar veya inancın ve vicdanın uyarıları; *ego*, öznenin dış gerçekleri tanımlaması ve onlarla iletişim kurmasına yarayan aracı (Makaryk 1993: 164). Bu kurama göre ego'nun ego olabilmesi için id ve süper egonun içten ve dıştan baskıları söz konusudur. İdin devamlı olumsuz, süper egonun da olumlu diye algı-

lanan istekleri/baskıları vardır. Süper egonun baskın bir biçimde, işler halde olduğu alanlardan biri de dildir. İşte, hem konuşma dilinde hem de yazı dilinde sıkça kullanılan örtmeceler bir anlamda süper egonun dil kullanımlarındaki etkisinin bir göstergesi durumundadır.

Bunun yanında dil felsefi ve ahlak ilişkisinde akla gelen diğer teori ise J. L. Austin ve J. R. Searle tarafından savunulmuş olan 'söz edimleri (*speech acts*)' teorisidir. Bu teori, ahlak ile anlam sorununun kesiştiği bir noktada yer almaktadır. Teorinin belkemiği, bir cümle sarfetmenin birtakım eylemlerde bulunmakla özdeş olduğu iddiasıdır (Altınörs 2003: 42). Geçen yüzyılın en önemli dilbilimcilerinden Leonard Bloomfield'a göre de dil, hareketin yerine geçen hareketin bir yedeğidir (Malmkjær 1996: 53-57). Bu yaklaşımlar sözü harekete eş tutar. Örneğin, karşımadaki bir insana bir yumruk atma ile kötü bir söz söyleme aynı tepkiyi doğurabilir. Yahut uygunsuz bir harekette bulunma yerine uygunsuz bir söz söyleme muhatabımız üzerinde aynı etkiyi yapabilir. Bu açıdan bakılınca süper egonun davranışlar üzerindeki ahlaki baskısının dil üzerinde de olması kaçınılmazdır. Yunus Emre'nin 'Söz ola ağılu aşu/Yağ ile bal ede bir söz' veya Robert Burton'un 'A blow with a word strikes deeper than a blow with a sword (Kelimelerle vurulan darbe kılıçla vurulan darbeden daha derindir)' sözleri de yerine oturmuş olur.

2 Burada Divan şiirinde sıkça kullanılan *Hüsn-i ta'lil* sanatı akla gelmektedir. Hüsn-i ta'lil, söze güzellik katmak amacıyla, bir olayı gerçek sebebinin dışında, gerçek olmayan, hayali ve tamamen sanatsal benzetmelerle anlatmadır. *Güzel sebebe bağlama* anlamındadır. (Ertuğrul 2005: 97). Yalnız, hüsn-i ta'lil sanatı ile örtmeceler tamamen aynı durumlar için kullanılmazlar. Örtmeceler her zaman örttükları durumun sebebinin göstermezken hüsn-i ta'lil'de devamlı bir güzel neden bulma durumu vardır. Her ikisinde de ortak olan özellik, bir 'güzel'leştirme eğilimidir. Biri, nesnelere, durumlara, olaylara vs. 'güzel ad' bulurken; öteki, olaylara 'güzel sebep' bulur. Fakat, örtmecelerin yapılaşmalarına baktığımızda bir yaratıcılık göze çarpmaktadır. Dolayısıyla örtmeceleri de bir anlamda 'söz sanatı' olarak kabul etmekte bir sorun olmamalıdır. Nitekim örtmecelerin ortaya çıkış yollarından biri de edebi sanatlar vasıtasıyla olmaktadır (Güngör 2006: 86).

3 Dilimizdeki örtmeceler konusunda Işıl (Ince) Özyıldırım'ın 1996 yılında yazdığı "Türkçe'de Örtmece Sözcükler Üzerine Bir Araştırma" adlı bir nevi derleme özelliği de bulunan makalesine bakılabilir. Yazımızda verilen Türkçe örneklerin bazıları bu makaleden alınmıştır. Ayrıca örtmece konusunda bakılacak çalışmalardan biri de Ümit Söylemez tarafından Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Güray König danışmanlığında 1993 yılında yapılan 141 sayfalık "Euphemism, as a Reflection of Culture on Language (Örtmece: Kültürün Dil Üzerindeki Yansıması)" adlı yüksek

lisans tezidir. Başka bir örtmece çalışması Ahmet GÜNGÖR tarafından yapılmıştır: “Tabu-Örtmece (Euphemism) Sözcük Üzerine”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 29/ Yıl: 12/2006, s. 69-93. Ayrıntılı olmasa da bunların dışında Türkiye’de bazı dilbilim kitaplarında konuya değinilmiştir. Saadet Çağatay (Türk Halklarında Tabu ve Örtmece Sözcükler, Türlerde Batıl İnançlar Arasında Tabu, TC Başbakanlık Kültür Müşavirliği, Millî Folklor Enstitüsü, I. Uluslar arası Türk Folklor Sempozyumu, Ankara: 1974), Turgut Akpınar (Dünya ve Türklerde Ağza Alınması Yasak (Tabu) Sözcükler, Folklor ve Etnografya Araştırmaları, Anadolu Sanat Yayınları, Erenler Matbaası, İstanbul: 1989) ve Gülsüm Killi (Hakas Türkçesinde Tabu Sözcük ve Örtmece, II. Çağdaş Türklük Araştırma Sempozyumu, 5-7 Mayıs 2003, Ankara) de Türk konuyla ilgili çalışmalar yapmışlardır (Ruşadaki ve farklı Türk lehçelerindeki örtmece kaynakları için bkz. GÜNGÖR 2006: 72-73).

4 <http://www.etymonline.com/index.php?term=hospital> (17 Mayıs 2006).

5 İçerisinde Mahoude kelimesi geçen bu şiir Bonnie Millare-Heggie’nin internete yayımlanan “Sanctity, Savagery and Saracens in Capystranus: Fifteenth Century Christian-Ottoman Relations” adlı makalesinden alınmıştır. Yazının asıl yayımlandığı yer ise *Al Masaq: Islam and the Medieval Mediterranean*, Volume 14, Number 2, 1 September 2002, pp. 113-121(9). (17 Mayıs 2006) <http://taylorandfrancis.metapress.com/media/g2mppgltlhh31y32wmf0/contributions/h/y/1/b/hy1buju1qp0b0rx.pdf>

6 gâvür is. Ar. kâfir hlk.1. Müslüman olmayan kimse. 2. Dinsiz kimse. 3. Merhametsiz, acımasız, inatçı. (Bakınız, TDK Türkçe Sözlük 2005: 729).

KAYNAKLAR

ABERCROMBIE, N., HILL, Stephen and TURNER, Bryan S. (2000), *The Penguin Dictionary of Sociology*, Penguin Books.

ABRAMS, M. H. (1993), *Aglossary of Literary Terms*, Harcourt Brace College Publishers.

AKSAN, Doğan (1988), *Her Yönüyle Dil*, Ankara: TDK.

ALTINÖRS, Atakan (2003), *Dil Felsefesine Giriş*, İstanbul: İnkılap.

CUDDON, J. A. (1992), *Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*, Penguin Books.

DEVELLİOĞLU, Ferit (1984), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi.

ERTUĞRUL, Ahmet (2005), *Edebi Kavramlar Sözlüğü*, İstanbul: Zambak Yayınları.

FREEDMAN, J. L., Sears, D. O., J. M. Carlsmith (1998), *Sosyal Psikoloji*, Ankara: İmge Kitabevi. Orijinal adı *Introduction to Social Psychology*, Çev. Ali Dönmez.

FREUD, Sigmund (2002), *Totem ve Tabu (Totem and Taboo, 1913)*, İstanbul: Sosyal Yayınları. (Çeviren: K. Sahir Sel).

FROMKIN, Victoria and RODMAN, Robert (1993), *An Introduction to Language*, Harcourt Brace College Publishers.

GÜNGÖR, Ahmet (2006), “Tabu-Örtmece (Euphemism) Sözcük Üzerine”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 29 / Yıl: 12 / 2006.

GÜVEN, Sami (1999), *Toplumbilim*, Bursa: Ezgi Kitabevi.

HUGHES, Geoffrey (1998), *Swearing*, Penguin Books.

HOWARD, Philip (1985), *The State of the Language*, New York: Oxford University Press.

KOMİSYON (2005), *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.

LINFOOT-HAM, Kery (2005), “The Linguistics of Euphemism: A Diachronic Study of Sexual Euphemism Formation”, *Journal of Language and Linguistics*, Vol. 4, No 2, pp. 227-263. MALMKJAER, Kristen (1996), *The Linguistics Encyclopedia*, London and New York: Routledge.

MAKARYK, R. Irena (1993), *Encyclopedia of Contemporary Literary Theory*, University of Toronto Press: Toronto, Buffalo, London.

MILLARE-HEGGIE Bonnie (2002), “Sanctity, Savagery and Saracens in *Capystranus: Fifteenth Century Christian-Ottoman Relations*”, *Al Masaq: Islam and the Medieval Mediterranean*, Volume 14, Number 2, 1 September 2002, pp. 113-121. <http://taylorandfrancis.metapress.com/media/g2mppgltlhh31y32wmf0/contributions/h/y/1/b/hy1buju1qp0b0rx.pdf> (17.5. 2006).

MUTÇALI, Serdar (2001), *İngilizce-Türkçe-Arapça Sözlük*, İstanbul: Dağarcık Yayınları.

O’GRADY, William, DOBROVOLSKY, M., and ARONOFF, M. (1997), *Contemporary Linguistics*. New York: St. Martin’s Press.

ÖZYILDIRIM, Işıl (İnce) (1996), “Türkçe’de Örtmece Sözcükler Üzerine bir Araştırma”, *Dil Dergisi*, Aralık Sayısı, Ankara, S.15-21.

PARSONS, T., and SHILLS, E.A. (eds) (1951), *Toward a General Theory of Action*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

TOLAN, Barlas, İSEN, Galip ve BATMAZ, Veysel (1991), *Sosyal Psikoloji*, Ankara: Adım Yayıncılık.

ULLMANN, Stephen (1981), *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*, Oxford: Basic Blackwell and Mott Ltd.

WARDHAUGH, Ronald (1995), *An Introduction to Sociolinguistics*, Cambridge and Oxford: Blackwell.

<http://www.etymonline.com/index.php?term=hospital> (17.5. 2006).